

Nádor Orsolya

Vályi András emlékezete

Vályi András a XVIII. századi magyar művelődéstörténet egyik különleges személyisége. Az akkoriban kibontakozó nyelvpolitikai folyamatoknak köszönhetően olyan lehetőséget kapott, amilyen azóta sem adatott meg senkinek: elsőként állhatott egyetemi magyartanárként a hallgatói elé, és vázolhatta fel számukra a magyar nyelv alapjait, világíthatott rá a nyelvi rendszer érdekességeire. Munkáját elhivatottság, következetesség, tudatos didaktikai építkezés jellemezte. Mind az anyanyelv-pedagógia, mind a magyar mint idegen és mint környezeti nyelv tanítása szempontjából fontos, hogy időről időre ma is megjelenjen munkásságának az áttekintése. Legutóbb Éder Zoltán mutatta be részletesen Vályi életét és megjelent munkáit, most pedig, születésének 250. évfordulója alkalmából, a jelen tanulmány emlékezik meg róla annak a nyelvpolitikai-nyelvtervezési környezetnek a bemutatásával, amelynek szükségszerű velejárója volt a magyar nyelv lassú térhódítása a felsőoktatásban.

Bevezetés

Az írás a 250 évvel ezelőtt született Vályi Andrásnak, a pesti egyetem első, hivatalosan kinevezett egyetemi magyartanárának, minden magyartanár elődjének kíván emléket állítani. Az 1790–91-es országgyűlés megtette az első lépést a magyar nyelv hivatalossá tétele érdekében, és törvényt hozott arról, hogy a magyar nyelvnek meg kell jelennie a felsőfokú oktatásban, majd fokozatosan a közép- és az alsófokú iskolákban is. Ennek a döntésnek köszönhetően állhatott a magyarul nem tudó vagy csak csekély nyelvtudással rendelkező diákok elé a fiatal, kitűnő pedagógiai érzékkel és nagy felelősségtudattal megáldott Vályi András, hogy a leendő bölcsészekkel, jogászokkal megismertesse és megszerettesse a magyar nyelvet.

A magyar nyelv hivatalossá válásának előzményei a XVIII. században

A XVIII. századi Magyarország társadalmát, oktatási rendszerét és jogalkotását a latinnyelvűség elsődlegessége határozta meg. Valószínűleg még hosszú ideig így is maradt volna – hiszen a latin nyelv biztosította az európai társadalmak és a tudományok közötti átjárhatóságot –, ha II. József 1784-ben nem akarja felváltani a némettel annak érdekében, hogy birodalmának összetartó erejét egy közös, élő közvetítő nyelv segítségével is fokozza. Tehát – mai fogalmaink szerint – a hivatalos nyelv helyett birodalmi államnyelvet vezetett volna be. Ez a nyelv azonban a nemzetek fölött álló, elit kétnyelvűséget jelentő latinnal szemben az alárendeltség szimbólumává vált a birodalom népei számára, így teljes egészében hiányzott a váltás társadalmi támogatottsága (Kosáry 1980: 437–441). Egy kisebb kör – amelyet magyar jozefinisták néven tart számon a történettudomány – hangsúlyozta a németnek mint a modern műveltség nyelvének az előnyeit, sőt maga Kazinczy is úgy nyilatkozott, hogy a német nyelv ismerete hasznos és szükséges ahhoz, hogy a magyar tudományosság közelebb kerüljön a legújabb tudományos eredményekhez. A Kazinczy legszűkebb köréhez tartozó fiatal, több nyelven beszélő Vályi K. András 1789-ben így írt: „Sokan a' Német nyelvtől is irtóznak. Meg-érdemli a' Német nyelv ha az Uralkodó Felség nem parantsolná is, kivált a' nagyobb Helységekben, Városokban való meg-tanulását. Mennyi Tudományok 's mindenre tanító szép könyvek tolyák elő magokat ezenn a' nyelvonn! Mennyi haszna a' kereskedésben, a katonai életben, mind külső, mind belső Tisztviselésekben!” (Vályi 1789: 4–5).

Az előnyök mellett azonban a magyar sztenderd megteremtésén és elterjesztésén munkálkodó nyelvújítók azt a veszélyt is látták, hogy a népiskolákban a magyar tanítási nyelvet háttérbe szoríthatja a német, ha a presztízse túl magasra emelkedik. A Habsburg Birodalomban élő, sokféle etnikumhoz tartozó alattvalók abban voltak érdekeltek, hogy a vegyes lakosságú településeken fennmaradjon a természetes két- és többnyelvűség – ezt a nyelvrendelet nem is befolyásolta volna –, valamint az a nyelvi szereposztás (a fishmani értelemben vett diglossia), amely a köznapi, vernakuláris nyelvek és az „emelkedett” funkciókban használatos latin között kialakult, és megbízhatóan, hatékonyan működött akkor már több száz éve. A cserének a nemzeti nyelvet sújtó hatások mellett súlyos (egzisztenciális) következményei is lehettek volna, hiszen a rendelet következtében azokban az iskolákban, ahol korábban latinul oktattak, nem taníthattak volna németül nem tudó tanárok, sőt az elégtelen nyelvtudás még a honatyák és a hivatalnokok elbocsátásával is járhatott volna. A korabeli tiltakozásokat olvasva az is kiderül, hogy a lakosság alig tudott németül, az anyanyelvűek pedig a sokféle területi nyelvváltozat egyikét beszélték, amely akár erősen el is térhetett a Bécsben használatostól (Soós 2005: 261–301). A rendek nem fogadták alázasatosan a nyelvrendeletet, hanem számon kérték a koronázáskor kapott uralkodói ígéretet, és önkényuralmi eszközök alkalmazásával vádolták meg a királyt, amiért a karok és a rendek kizárásával akarta megváltoztatni a latin nyelv alkalmazásáról szóló törvényt.

A nyelvrendelet nemcsak a magyarokat, hanem a birodalomban élő népek bármelyikét hátrányosan érintette volna, ezért szorosan összezártak a vármegyék, és megakadályozták, hogy az uralkodó érvényt szerezzen az akarátának. Ugyanakkor ez az esemény rádöbbsentette az érintetteket arra, hogy a szokásos országgyűlési témakörök mellett az anyanyelvvel is foglalkozni kell; és bár a honatyák kezdetben csak a magyar nyelv jogaira gondoltak, később saját nyelvük hivatalos használata érdekében szót kértek a nem magyar anyanyelvű etnikumok képviselői is.

A nemzeti nyelvek helyzete a XVIII. század második felében

Érdemes egy pillantást vetni erre a korszakra a nemzeti nyelvek szemszögéből is. A XVIII. század közepétől kezdve tudatos nyelvi korpusztervezési folyamatoknak lehetünk tanúi egyebek között a lengyel, a magyar, a szerb, a horvát és a szlovák nyelv esetében. Irodalmi művek és nyelvleírások, sőt nyelvkönyvek születnek, és közben fokozatosan megfogalmazódik az igény arra, hogy létrejöjjön egy sztenderd nyelvváltozat, és az anyanyelvűséget a társadalmi élet minél szélesebb területére kiterjesszék. A magyarországi nyelvi tervezés történetéből azt láthatjuk, hogy az írástudók egy része elvben pártolta, a gyakorlatban pedig magyar nyelven írt röpiratokkal, versekkel, drámákkal bizonyította is a nyelv életrevalóságát, a tudósok pedig azon fáradoztak, hogy nyelvtanaik alapján mind jobban kirajzolódjanak a magyar nyelv önálló vonásai. Ez a csoport kezdte szorgalmazni a korábbi jó és rossz minták (latin, német) alapján a magyar nyelv megfelelő jogkörébe helyezését az oktatásban és a törvényhozásban. Mivel azonban nem kizárólag külső ellenfelekkel kellett megküzdeniük, hanem a belső ellenállással és a passzivitással is, szívós munkájuk gyümölcse csak a XIX. század közepére érhetett be, amikor 1844. november 13-án a magyar nyelv törvényesen elérte a hivatalos nyelvi státust.

A nemzeti nyelvek sztenderd változatának kidolgozása, elfogadtatása és elterjesztése mögött nem volt teljes az egység, mivel a nemzeti nyelvű megnyilatkozások belső értéke és hasznossága a magasabb nyelvi igények kielégítése (jog, közigazgatás, bölcsészeti és természettudományok) esetében igen csekély volt. Ezért például az 1790–91-es országgyűlésen elfogadott 16. cikkely hiába biztosította a tanítói széket a felsőfokú oktatási intézményekben, és hiába kezdték meg a nyelvoktató munkát a pesti egyetemen, a pozsonyi, a kassai, a zágrábi, a nagyváradi és a pécsi akadémiákon a lelkes magyartanárok, még az 1826-os egyetemi törvény is a latin tannyelv megtartása mellett foglalt állást (Szentpétery 1935: 165). A magyartanárok csak 1835-től kaptak a többi tanárral azonos javadalmazást, tantárgyuk pedig csak 1837-től került a kötelezők közé. A korszakra vonatkozó oktatástörténeti irodalom tanúsága szerint (Bajkó 1976; Margócsy 2005: 71–79) például a protestáns iskolák a latin nyelv kizárólagossága mellett foglaltak állást, ezt tartották egyedül

hasznosnak, és a diákokat még meg is fenyítették, ha az anyanyelvüket használták. A debreceni kollégium csak 1831-től alkalmazott külön tanárt a magyar nyelv és irodalom tanítására.

Az elképzelések szerint felülről lefelé haladt a magyar nyelv bevezetése az iskolákban, így a felső- és középfokú intézményekben az 1791. évi 16. törvénycikk érvénybe lépése után már nem lett volna jogi szempontból akadálya annak, hogy önálló tanárt alkalmazzanak a tanítására, sőt az 1792. évi 7. cikkely már azt is kimondja, hogy rendes tantárgyként kell bevezetni. Ehhez képest viszont a magyar nyelv önálló tárgyként csak a II. Ratio Educationis után jelenik meg széles körben, az egyetemen csak az 1817–18-as tanévben írják elő kötelezőként a heti egy magyarórát, tannyelvként pedig csak ötven évvel később, 1842-től jelenik meg, elsőként a jogi karon.

A késlekedést egyrészt az okozta, hogy Európában a tudományok nemzetközi átjárhatóságát és művelőik presztízsét akkoriban még nem a nemzeti nyelveken való megjelenés, hanem csak a latin nyelven történő publikálás biztosította; másrészt maga a nyelvi korpusz is foghíjas volt, ki kellett még munkálni a szaknyelvi regisztert: hiányzott a megfelelő magyar nyelvű terminológia, e nélkül pedig nehéz lett volna szakszövegeket írni vagy akár egyetemi előadásokat tartani. De még egyszer hangsúlyozni kell, hogy a különféle tudományterületek művelői nem voltak meggyőződve a nemzeti nyelvű tudományosság hasznosságáról, sőt meglehetősen ingoványos talajnak érezték. Margócsy István kutatásai szerint (1992: 186–187) a XVIII. századi magyar matematikusok (Hell Miksa, Makó Pál), történészek (Pray György), esztéták (Schedius Lajos), sőt a vezető nyelvészek, így Versegly Ferenc és Révai Miklós számára sem volt kérdés, hogy tudományos munkásságuk nyelve a latin legyen. Tudomásunk van arról is, hogy a pesti egyetem magyar tanszékének későbbi vezetői, például Révai Miklós és Horvát István a szaktárgyakat (grammatika, diplomatika, heraldika) latinul adták elő, sőt úgy tűnik, hogy a magyar nyelv 1844-es hivatalossá tételének a híre kevéssé jutott el a magyar tudós professzorokhoz, akik még a kiegyezést megelőző években is ragaszkodtak a latinhoz. Érthető, hiszen mindannyian ezen a nyelven váltak tudóssá, egyedül ezt a nyelvet érezték pontosnak és egyértelműnek, valamint alkalmasnak arra, hogy tudásukat átadja a fiataloknak. A latin erejét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy II. József halála után az egyetemről igyekeztek gyorsan kiszorítani a német tannyelvet, hogy ismét a latin lehessen a tudományos képzés hivatalos nyelve. A felvilágosodás kori nyelvi politika egyik első csapása azonban éppen a felsőoktatásra irányult, és már nem lehetett megkerülni azokat a törekvéseket sem, amelyek szerint a magyar nyelvnek legalább tantárgyként meg kellett jelennie az akadémiákon.

Vályi Andrásnak a magyar nyelvért folytatott küzdelmei

Köztudomású, hogy a magyar nyelvi sztenderd kidolgozása Kazinczy Ferencnek és körének köszönhető. Tudatosan törekedtek arra, hogy új, korszerű, egységes nyelvet teremtsenek, de talán nem véletlen, hogy a nyelvújítás eredményeként létrejött változatot hosszú ideig irodalmi nyelvnek nevezték. „Nyelvi eszménye a magas kultúra részeként leginkább a szépirodalomra vonatkozott, s nem törekedett a közérthetőségre, mely lefelé igazodást jelentett” (Tolcsvai 2004: 34).

A fiatal kassai tanfelügyelő, Vályi András, aki Kazinczy legszűkebb köréhez tartozott, közelről is megismerhette a korpusztervezési próbálkozásokat és a magyar nyelv jogaiba helyezéséért tett lépéseket. Fiatalos lendülettel, de egyetemi végzettség nélkül, néhány éves tanári múltjára támaszkodva ő maga is igyekezett hozzájárulni a sikerhez: 1789-ben Kassán megjelentette *A' norma és a' levél író* című könyvét, amelyben addigi pedagógiai (és tanfelügyelői) tapasztalatait összegzi, módszereket ajánl a diákok előmenetelének rendszerbe foglalásához, majd egy rövid grammatikai áttekintés után, német mintákat alapul véve, a levelek és a rövidebb terjedelmű írásművek elkészítéséhez ad hasznos útmutatókat. A mű sorai egy olyan, nagyon céltudatos és okos fiatalember gondolataiba engednek bepillantást, aki képes volt arra, hogy könnyedén, élvezetesen írjon magyar nyelven az ideális pedagógus személyiségéről és a nemzeti „iskolákban” rá váró

feladatokról. Ír a kátészerű tanulás hasznáról (rövid kérdések – rövid válaszok), a motivációról, a hibák közös megbeszélésének fontosságáról: „'A hibák' meg-jobbítása közönségesen ki-hat minden gyermek' hasznára. Nincs mód benne, hogy különben az ifjúság olly halgatásban, illy szemes vigyázat alatt taníthatatna s 'a kinn-járástól olly észre-vehetetlen el-zárattathatna. Többet is tanulnak így a' gyermekek, könnyebben, hamarább, nem erőltetéssel, nem büntetésképpen, nem bosszankodik a' lármáért olly gyakort' a' Tanító..." (57), valamint a rendszerezetten átadott ismeretek hasznosságáról.

Ki volt Vályi K. András?

A mindentudó Szinnyi igen röviden ír róla: „egyetemi tanár, szül. 1764. nov. 30. Miskolczon (Borsodm.); 1789. iskolavisitor lett; 1790. elestén hivatalától, a róm. kath. vallásra tért át. 1792. fölállítván a felsőbb tanintézeteken a magyar nyelv és irodalom tanszéke, ő volt első, ki 28 éves korában a pesti egyetemen kineveztetett. V.-t, 1792. ápr. 26. a kassai kerület volt iskolafelügyelőjét jún. 6. ünnepélyesen beiktatták. A tanítás tervét felsőbb rendelet folytán V. készítette; fizetése 1797. 600 frtról 800-ra emeltetett. Élete utolsó évének nyarán beutazta az országot, meglátogatta a városokat, várakat és azokról rajzokat vett föl munkája számára. Meghalt 1801. decz. 2. Pesten.”

Ennél kicsit bővebb ismeretekkel szolgál Kemény György, aki a *Magyar Nyelv* című folyóiratban (1935) arról ír, hogy a holt és az élő nyelvek tanulása terén kiemelkedően tehetséges Vályira felfigyelt Kazinczy, és először Lőcséről Kassára vitte tanítónak, később pedig tanfelügyelőnek nevezte ki. II. József halála után a protestáns Vályi elvesztette állását, és amikor új lehetőségek után nézett, egyetlen út kínálkozott tehetségének további kibontakoztatásához: katolikus hitre tért. Kazinczy ezt, valamint azt, hogy nyilvános pályázat nélkül, állítólag hercegprímási támogatással nyerte el a pesti egyetemen meghirdetett, ráadásul a korszakban kiemelt jelentőségű katedrát, egyes vélemények szerint soha nem bocsátotta meg korábbi pártfogoltjának. Szentpétery Imre szerint viszont „Vályi András, »a nemzeti iskolák volt királyi látogatója« (emeritus scholarum nationalium regius visitator) már 1790. október 16-án kérvényt nyújtott be a helytartótanácsnál az iránt, hogy a magyar egyetemen a magyar irodalom professorává nevezzék őt ki. A kérvényhez mellékelt bizonyítványban Kazinczy Ferenc mint a 'a Kassai Tudománybéli Kerület nemzeti iskoláinak királyi inspectora' igazolja Vályinak 'a tanításra alkalmas voltát és ritka ajándékait, melyeknek jeleit [...] a kassai kir. normalis főiskolánál két esztendeig adta.' A helytartótanács a kérvényt véleményadás végett az egyetemi magistrátusnak küldte meg” (Szentpétery 1935: 173–174). Ebből nem derül ki, hogy ellentét alakult volna ki mester és tanítvány között. Kemény írásából egy nagyon tudatos, törekvő és valóban tehetséges fiatalember vonásai rajzolódnak ki, aki rövid élete során mindvégig méltó maradhatott volna korábbi mentora jóindulatára és támogatására, ha nem adja fel protestáns hitét, és nem fogadja el a katolikusok felajánlott segítségét (Kemény 1935). Éder Zoltán (1999: 87–88) is úgy vélekedik, hogy Kazinczy a kezdeti feltétlen támogatást követően elfordult pártfogoltjától, bár szakmai ismereteit, tanári képességeit mindvégig elismerte.

Gazdag idegennyelv-ismeretét (a latin és a német mellett szlovákul, olaszul és franciául is tudott) először műfordítóként kamatoztatta, majd pedagógiai írásokat jelentetett meg a nemzeti iskolák fontosságáról, feladatairól, működéséről, sőt egy kis magyar nyelvtant is szerkesztett, amelyből körvonalazódik a későbbi könyveiben látható nyelvfelfogása. A pályája csúcsát – egyben rövid élete utolsó éveit – jelentő tíz esztendőt a pesti egyetem magyartanáráként töltötte, ahová a nyelvi politika első sikere juttatta.

Vályi András a pesti egyetem első magyartanára

A német nyelv térvesztése együtt járt a német nyelvoktatásért felelős tanár távozásával. Vályi gyorsan felismerte a lehetőséget és a módot arra, hogy az így felszabaduló helyet hogyan vehetné át a magyar nyelv: barátai és pártfogói tanácsára kéréssel fordult a helytartótanácsához 1790 októberében, hogy a távozó németnyelv-tanár helyére őt nevezzék ki az egyetemre a magyar irodalom professorává, egyben azt is

elvállalta, hogy németet is tanít. Mivel Vályi maga nem végzett egyetemet, így tudós körökben ismeretlen volt, ezért kinevezése mindenkit váratlanul ért. Kazinczy és a literátori világ általában megütközéssel fogadta, hogy nyilvános megmérettetés nélkül nyerte el a törvénynek köszönhetően az új magyar tanítószéket. Beiktatása nevezetes esemény volt, amelyről a Bécsben megjelenő Hadi és Más Nevezetes Történetek című periodika 1791. évi júniusi száma is beszámolt: „A miről élesztő reménységet nyújtottunk volt, hogy t. i. a Magyar Nyelvnek és Stílusnak közönséges taníttatása minden órán el fog kezdődni a Pesti Universitasban: immár bétellyesedett. E folyó hónapnak 7-dikén iktattatott bé az e' végre kirendelt Tanító N. Vályi András Úr hivatalába, kinek hazafiúi tüzetől, 's esmeretes szép tehetségeitől sokat várhatunk”.

A frissen kinevezett egyetemi magyarnyelv-tanár A' magyar nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd című koncepciózus, bátor és energikus beszédével (Vályi 1791) már ténykedése első pillanataiban is igazolta, hogy kiemelkedő tehetségű ember, és meg fog felelni a vele szemben támasztott elvárásoknak. A bevezetésben leendő tanítványaihoz, a fiatalokhoz szól, akik reményei szerint „hathatósan érzik [...], hogy a' Nemzeti nyelvnek művelése a'mennyiben csak kitelhetik, minden Hazafiaknak különös kötelessége; mind azért, hogy Magyar születésűek lévén, az Ország' Nyelvén illendőképen írni 's beszélni tudgyunk; mind azért, hogy a' Nemzeti Nyelvbéli tökéletesség, általunk, jó Hazafiak által terjedgyen. Hathatósan érzik ezen kívül a' nemes Ifjak azt is, hogy a' Magyar Hazának tagjai lévén, az Ország nyelvét még sem tudni, nem csak disztelen hidegség, avagy alatsonság, hanem sok tekintetekben bosszantó háladatlanság”. Ezután vázolja a tanítószék hármass feladatkörét: elsőként azt, hogy segítenie kell a nyelverteremtési és -tisztogatási munkában – mai szóhasználattal a nyelvi korpusztervezésben –, ugyanakkor nevelnie is kell a fiatalokat egyrészt arra, hogy átérezzék az anyanyelv fontosságát, másrészt arra, hogy képesek legyenek a nyelv használatára, harmadrészt az ehhez szükséges anyanyelvű irodalom megteremtésére. „Hármas kiváltképen való Tzéllya lehet ő Felségének és a' Hazának a' Magyar nyelvbéli Tanítószékek' felállításában. Első az Ország' Nyelvének terjesztése, és annak tisztogatása. Második az Ifjúságnak elme-Lélek- és a' szívbéli kiképeztetése. Harmadik a' Magyar nyelven írtt Könyvek' mineműségeinek rendbe szedése, és azokban az ízlésnek, a' szépnak, és a' természeti rendnek kimutatása. E' három kiváltképen szükséges és hasznos végekhez képest már szembetűnők azoknak eszközei is, az alkalmaztatással egyetemben” (Vályi 1791: 11). Ez utóbbi tevékenység szolgálhatta volna az egyetemi oktatás mellett a magyar nyelven művelt tudományosság ügyét is. A kiválóan felépített írásműben mélyebben is kifejti mindhárom témát. A tanulókat kezdőkre és gyarapodókra, azaz haladókra osztja, bár megjegyzi, hogy inkább az utóbbiak vannak többségben. Nekik nem is nyelvet kell tanítani, hanem a nyelv művelésének igényét és az ékesszólás képességét szeretné bennük kialakítani. Ugyanakkor némi önvédelem is érezhető a szavaiból, amikor arról beszél, hogy a tanítószéknek fontos feladata a nyelvművelés, minden erejével részt vesz az új nyelvi formák terjesztésében, de nem tartja tévedhetetlennek magát, és kijelenti, hogy nem szeretne egyedül állást foglalni az esetleges vitás kérdésekben.

Amikor Vályi elfoglalhatta a nyelvpolitikai küzdelmek első látható eredményeként létrehozott egyetemi katedrát, még nem volt a mai fogalmainknak megfelelő magyar nyelvi és irodalmi tanszék a pesti egyetemen, csak egy tanári álláshely, az ún. „tanítószék”. Ugyanakkor a beiktatásakor elmondott beszédéhez híven, egymaga annyit dolgozott, mint ma egy egész lektorátus: koncepciót dolgozott ki, tantervet írt, latin és német közvetítő nyelvű tananyagot készített a magyar nyelv alapvonalaival. Eközben pedig röpiratokat írt, azon munkálkodott, hogy érvényt szerezzen a törvénynek, és elérje, hogy aki hivatalt akar vállalni Magyarországon, mindenképpen tanulja meg a nyelvet. Nem volt könnyű dolga, mert akkoriban úgy lehetett valaki jogász, bölcsész, orvos vagy mérnök Magyarországon, hogy nem kapott magyar nyelvű képzést. Valószínűleg mindenki természetesnek vette, hogy aki magyar anyanyelvű, akármilyen nyelven is szerez képesítést, meg tudja magyarázni akár magyarul is a peres feleknek, hogy áll az ügyük, vagy el tudja látni orvosi tanácsokkal a latinul nem tudó betegeket, ugyanakkor a szakmájáról félreértések nélkül képes értekezni a kollégáival, hiszen minden egyetemet végzett ember magas fokú latin szaknyelvi kompetenciával rendelkezett. Messzire vezetne most

egy kézenfekvő dologra utalni, nevezetesen arra, hogy a kisebbségben élők számára miért olyan fontos, hogy ne csak egy nyelven legyenek képesek a szakmájuk művelésére.

A magyar nyelv oktatásának első tantervei

A frissen kinevezett tanár első feladata az volt, hogy oktatási tervet készítsen. „A Helytartótanáctól nyert szóbeli utasítás szerint a tananyagot úgy kellett összeszednie, hogy az nemcsak az egyetemi, de az akadémiai és a gimnáziumi nyelvtanításnak is zsinórmértéke legyen, és elősegítse a magyar nyelvismeret terjedését és a stílusérzék fejlesztését” (Kemény 1935: 224). Ez az utasítás egyben utal arra is, mi volt Vályi igazi feladata. Meg kellett alkotnia egy olyan tantervet, amelynek a célja az volt, hogy a magyar diákok már közép-, majd később felsőfokon is rendelkezzenek a megfelelő magyar nyelvi kompetenciával, és a tanulmányaik elvégzése után képesek legyenek arra, hogy a hivatalokban magasabb szinteken is meghonosítsák a magyar nyelvet.

A tervezet első változata sajnos nem maradt fenn, csak a róla készült bírálatok, amelyeket két, magyarul nem tudó professzor készített. Ezekből az derül ki, hogy Vályi koncepciója közelebb állt a középiskolai oktatási tartalomhoz, mint a mai értelemben vett felsőoktatáshoz. Bíráloi nem értettek egyet azzal, hogy az első év a grammatika jegyében teljen, hasonlóképpen azzal sem, hogy az irodalom mellett retorikát és poétikát is tanítson. Inkább arra helyezték volna a hangsúlyt, hogy az előadások a magyar nyelv sajátos jegyeinek ismertetésére, a szókincs gyarapításának módszereire, valamint a helyes mondatszerkesztésre korlátozódjanak, a gyakorlatban pedig inkább csak nyelvhelyességi kérdésekkel foglalkozzanak.

A második változatba Vályi beépítette a bírálatokban megfogalmazott hasznos észrevételeket, így a magyarul nem tudó kezdőknek a magyar grammatika alapvonalaait foglalta össze, a haladók tananyagában pedig helyet kapott a nyelv története, valamint az irodalomtörténet is. „Nemcsak nyelvtani szabályokat tanított, de előadásaiban, bár vázlatosan, kiterjeszkedett a magyar nyelvtudomány egész területére is, és planuma sejteti, hogy a nyomtatásban megjelent irodalmi termékeken kívül a nyelvemlékekről is tartott előadást hallgatóinak *De historia factorum linguae hungaricae* címen” (Kemény 1935: 228).

A gyakorlati oktatómunka első lépése az volt, hogy egy évig kezdő és haladó szinten magyar nyelvet tanított – úgy, ahogy ezt az ünnepi beszédében megfogalmazta. (A tanterv második változatában megfogalmazott célok elérésére, a módszerek alkalmazására nem volt lehetősége, miután nem sikerült sem heti ötnél magasabb óraszámot elérnie, sem pedig azt, hogy a bölcsészeket és a jogászokat külön taníthassa.) Ezek az órák nyilvánvalóan jobban hasonlítottak a magyar mint idegen nyelv tantárgyhoz, illetve a magasabb szintű tanfolyam esetében leginkább a környezetnyelv oktatásához állhattak közel. Látható ez a tankönyveiből is, a kezdőknek (és tanáraiknak) szánt, latinul és németül közreadott könyvecskéjéből (Vályi 1792a, 1792b), valamint a haladókat magyar nyelven segítő *A' magyar nyelvnek megtanulására vezető rövid ösvény* című összeállítás szövegeiből.

Vályi András magyar nyelvi tankönyvei

Mindenki tudja, aki már próbálkozott idegen nyelv megtanulásával, hogy nagyon sok múlik az első lépéseken: milyen a tanár, hogyan tanít, és legfőképpen miből. Vályi gyakorlott nyelvtanuló volt, a klasszikus nyelvek és a szülőföldjén honos szlovák mellett jól tudott németül, olaszul és franciául is, tehát voltak elképzelései arról, hogyan kell egy nyelvet úgy megközelíteni, hogy a tanuló ne a nehézségeket lássa, hanem legyen kedve tanulni. Ezért – kísérletképpen – egy olyan tankönyvet állított össze, amelyben nem törekedett a magyar nyelv teljes rendszerének a bemutatására, hanem csak bizonyos csomópontokat emelt ki. Didaktikai felfogása ma is példaadó, és a korai idegennyelv-tanítással kapcsolatos, sokszor meglehetősen sommás nézetek felülvizsgálatára készített, amikor azt mondja, hogy a kiejtést az anyanyelvűektől kell ellesni, a tanultakat mondatokban, szituációkban kell gyakorolni, és mindezt következetesen érvényesíti is az egyes témák

tárgyalásakor. Mindig egy célszerűen – a tárgyalt nyelvtani jelenség figyelembevételével – megszerkesztett, érdekes szövegből indul ki, amelyben vastagon szedve ki is emeli a ragokat, jeleket, a választott közvetítő nyelven megmutatja a példamondatok fordítását, majd a rövid, célratoró, egyszerű magyarázatot is ezen a nyelven közli. Az Éder Zoltán által 1991-ben közreadott könyvecske mind a latin, mind a német változatot tartalmazza az összefoglaló táblázatokkal együtt. Ma is élvezetes látni, hogyan oldja a nyelvtanulóban a feszültséget azzal, hogy mindig azt hangsúlyozza, ami valóban fontos. Ha valaki idegen nyelvet tanul, és a kérdéseire nem kap megfelelő magyarázatokat, joggal érzi megtanulhatatlannak azt, és rövidesen abba is hagyja. Ez a magyar esetében is így van. Vályi kitűnő pedagógiai érzéssel kisebbiti a morfológiai rendszer buktatóit azzal, hogy egyszerű példákkal és magyarázatokkal rámutat a magyar nyelv logikájára, a más nyelvekhez képesti egyszerűsége (igeidők, nyelvtani nem hiánya) és egyes jelenségek (például a határozott-határozatlan ragozás) különlegességére. Mindez talán első közelítésben nem látszik könnyűnek, de éppen az ilyen érdekességekért érdemes nekifogni a nyelvtanulásnak. Vályi azt tervezte, hogy kiteljesíti művét a hiányzó grammatikával, valamint egy tanulói szótárral és egy szöveggyűjteménnyel is, de sajnos erre már nem maradt ideje.

A „gyarapodók” számára készült 1793-ban A' magyar nyelvnek megtanulására vezető rövid ösvény. A könyv 42 mesét, 37 példázatot, 12 állatmesét és 13 „oktatást” tartalmaz, a végére pedig Faludi, Ányos, Gyöngyösi és Baróti Szabó verseiből állított össze egy kis irodalmi szemelvénygyűjteményt. Azok elé a szavak elé, amelyeket nehéznek gondolt, vagy amelyeket ismeretlennek vélt, egy-egy számot tett, a lap alján pedig a latin megfeleltetést szerepelteti, illetve szükség esetén még további magyarázattal és példával is szolgál. Vályi nemcsak röpirataiban foglalkozott a nyelv tanításának, terjesztésének, művelésének az ügyeivel, hanem a tankönyvi szövegek között is megjelenítette. Nem maradt ki ebből a könyvből sem, hogy mit gondol a magyar nyelvről (89–91), és mire hívná fel a más nyelvekben esetleg már tájékozottabb hallgatói figyelmét: „Még eddig az Angolyok Frantziák előtt, a' kik abban a bal vélekedésben vagynak, hogy a' mi nyelvünk nem egyéb, hanem a' régi meg romlott Deák, vagy Oláh nyelv, és a' kik semmit sem tudtak a' mi magyar Literaturánkról, menthettük magunkat azzal, hogy nekünk többnyire mindenkor a' belső 's külső ellenségekkel kellett harcolnunk, míg ők a' Minerva Táborában kedvükre mulatoztak. De ha már ezután is csak arról fogják az Angolyok, és Frantziák tudni, hogy Magyar Ország is van a' világon, hogy itt terem a' tokai bor, és ha nyelvünknek ékeségét 's a Literaturánk szépségét tíz 's húsz esztendő alatt velek meg nem esmértettyük; úgy magunk menthetetlenek leszünk” (90–91). Ebben a rövid részletben megjelenik mindaz, amivel a magyar nyelvnek azóta is szembe kell néznie: kevésbé ismert, sok tévhit kering az eredetéről, rokonságáról, megtanulhatatlanságáról; a kultúránkat még mindig néhány sztereotípiához köti az átlagos külföldi – a megismertetés vágya pedig mit sem változott Vályi óta.

A magyar nyelv tanárai – többek között Vályi és egyik közeli szellemi rokona, Márton József, aki 1806 és 1841 között a bécsi egyetem nyelvmestereként dolgozott (ő volt az első német–magyar, magyar–német szótár és számos nyelvtan szerzője) – úgy próbálták meg leírni a nyelvünket – részben pedagógiai, részben funkcionális szempontokat figyelembe véve –, hogy ne csak a filológusok találjanak örömet a könyvekben, hanem sikert érjenek el mindazok is, akik a legkülönbözőbb indíttatásból fogtak neki a nyelvtanulásnak. Büszkén vallották, hogy magyarul tudni a született magyaroknak kötelesség, a nem magyaroknak pedig dicsőség.

Vályi András mint földrajztudós

Vályi Andrást azonban nemcsak a magyartanárok tisztelik elődüként, hanem a földrajztudósok, valamint – visszatérve a nyelvtudományhoz – a névtan művelői is, ugyanis az oktatás mellett elkészítette az első betűrendes magyar helységnévtárat Magyar Országának leírása címmel, három kötetben (Vályi 1796–1799). A magyarországi honismereti munkák hagyományát Bél Mátyás teremtette meg. Az utódok részben az ő munkáit dolgozták át vagy egészítették ki, például iskolai felhasználásra, illetőleg részben az ő módszereit

követve készítették el saját anyagukat. Ebbe a sorba illeszkedik Vályi munkája is (Vályi 1786), amely legközelebbi rokonságban talán Korabinszky János Mátyás Geographisch-historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn című művével áll (Kosáry 1980: 584–585). Több mint tizenkétezer település nevét és rövid jellemzőjét örökítette meg a címszavakban úgy, hogy még ma is könnyen képet alkothatunk az adott faluról, városról: „MISLINA. Tót falu Zemplén Várm. földes Ura Szirmay Uraság, lakosai katolikusok, fészik Zavatkához ½ órányira, határja három nyomásbéli, zabot, krompélyt terem leg inkább, erdője bikkes, szőleje nintsen, piatza Homonnán” (618).

Vályi András öröksége

Vályi András, aki éppen 250 évvel ezelőtt, 1764. november 30-án született, igen fiatalon halt meg, még negyvenéves sem volt. Egy kiemelkedő nyelv- és oktatáspolitikai pillanat emblematisztikus személyisége lett: ő volt az, aki a latin nyelvű tudományos képzésen az első léket vághatta azzal, hogy magyarul tanított a nyelvről és a kultúráról. A beiktatás magasztos ceremóniáját nem követték ugyanilyen fennkölt évek, inkább az volt a jellemző, hogy minden egyes lépésért meg kellett harcolnia, és nem kapta meg az egyetemtől sem azt a támogatást, amelyet joggal elvárhatott volna. A folyamat azonban már elkezdődött, és ha a magyar nyelv tannyelvvé válása töretlennek vagy akadálytalanak nem is mondható, a XIX. század utolsó harmadától kezdve nemcsak de jure, hanem de facto is magyarrá vált a pesti egyetem.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Magyartanári Tagozata Vályi Andrást választotta a 2009 óta immár hagyománnyá vált anyanyelv-pedagógiai konferencia névadójául, így tisztelegve az emléke előtt. A mostani évforduló arra is jó alkalom, hogy elgondolkoztassa a tanárokat arról, mit is jelent a mai magyartanár számára Vályi András. Ma a frissen végzett pedagógusok hasonló életkorban, szakmai ismeretekkel felvértezve kezdik a pályát, de tudásuk elsősorban diszciplináris jellegű, a pedagógiai rátermettséget ugyanúgy saját magukban kell megtalálniuk, ahogyan azt Vályi is tette a maga korában.

Irodalom

- Bajkó Mátyás 1976. *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idejében és a reformkorban*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Éder Zoltán 1991. *Vályi András, a magyar nyelv tanára*. ELTE. Budapest. (Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből 21.) Újraközlés: Éder Zoltán 1999. *Túl a Duna-tájon*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó. Budapest. 86–96.
- Kemény György 1935. Vályi András egyetemi előadásainak planuma. *Magyar Nyelv* 222–231.
- Kosáry Domokos 1980. *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai Könyvkiadó. Budapest.
- Margócsy István 1992. A magyar nyelv oktatása mint egyetemi diszciplína. *Magyar Nyelvőr* 185–191.
- Margócsy István 2005. A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban. In: Bíró Ferenc (szerk.) *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Argumentum Kiadó. Budapest. 71–152.
- Soós István 2005. II. József nyelvrendelete és a „hivatalos Magyarország”. In: Bíró Ferenc (szerk.) *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Argumentum Kiadó. Budapest. 261–301.
- Szentpétery Imre 1935. A magyar nyelv ügye a bölcsészeti karon. In: *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest. 172–196.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*. Áron Kiadó. Budapest.

Vályi András idézett művei:

1789. A' norma és a' levél író. Kassa.

1791. A magyar nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd. Pest.

1791. Beszéd a' nemzeti nevelésről. Pest.

1792a Fundamenta Lingvam Ungaricam Practice Docendi et Discendi cum Tabella in Hunc Finem Praeparata. Pest.

1792b Grundlinien die ungarische Sprache praktisch zu lehren und zu lernen: nebst einer hiezu eingerichteten Hilfstabelle. Pest.

1793. A' magyar nyelvnek megtanulására vezető rövid ösvény. Pest.

1796–1799. Magyar Országnek leírása I–III. Pest.

Nádor, Orsolya

The memory of András Vályi

András Vályi is a particular personality of the 18th century Hungarian cultural history. As a result of the language policy processes in those days, he was offered an opportunity like no one else since then: he could stand as a professor of Hungarian in front of his students and he could outline the bases of Hungarian language and point out the interesting features of the linguistic system. His work was characterized by commitment, consistency, and conscious didactic construction. It is important both for first-language pedagogy and also for teaching Hungarian as a foreign language and as an environmental language to outline his work from time to time even today. Recently, Zoltán Éder has introduced Vályi's life and published work in details. Now on his 250th birth anniversary, the present study commemorates him by introducing the language political-language planning environment that was inherent in the slow expansion of Hungarian language in higher education.

Kulcsszók: Vályi András, XVIII. századi magyar nyelvpolitika, felsőoktatás, anyanyelv-pedagógia, magyar mint idegen nyelv

Keywords: András Vályi, 18th century Hungarian language policy, higher education, first-language pedagogy, Hungarian as a foreign language

Az írás szerzőjéről

Nádor Orsolya

Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, Magyarország

nadororsolya[kukac]gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2697-1027>